

Samenzweringen: herkennen van en omgaan met problematisch gedrag

Het geloof in samenzweringen is van alle tijden. Sinds het uitbreken van de COVID-19-pandemie lijken ‘alternatieve verklaringen’ echter aan populariteit te hebben gewonnen onder een deel van de bevolking. Insinuaties van samenzweringen die burgers achterstellen kunnen gepaard gaan met een flink wantrouwen ten opzichte van reguliere media, wetenschappelijke instituties en overheden.¹ Op zichzelf hoeft dit geen probleem te zijn: denken staat mensen vrij. Daarnaast is gezond wantrouwen een goede basis voor beschouwingen op het functioneren van de democratie. Geloven in samenzweringen kan wel problematisch zijn, wanneer dit gepaard gaat met extreme onverdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, schending van grondrechten, ondermijning van democratische instituties en aansporing om strafbare feiten te begaan.²

De groep mensen die aan deze criteria voldoet, is klein in aantal en divers van karakter.³ Onderzoek heeft echter uitgewezen dat nieuwe online mediavormen steeds meer als platform worden gebruikt bij de verspreiding van alternatieve verklaringen en samenzweringstheorieën.^{4,5} Ook lijken personen en bewegingen met extreemrechtse sympathieën zeer bekwaam te zijn geworden in het bereiken van personen die een afkeer hebben tegen politieke correctheid en die institutionele kennis wantrouwen. Dit kan de (gewelddadige) actiebereidheid mogelijk doen vergroten onder een deel van de bevolking.⁶

Zoals gezegd zijn complotten geen nieuw fenomeen. Ook is allang bekend dat deze complotten een ontwrichtende uitwerking kunnen hebben op relaties tussen mensen en de samenleving als geheel. Daarom is het belangrijk om deze thematiek niet te beschouwen als een modeverschijnsel, maar om continu aandacht te houden voor de wijze waarop mensen onder invloed van samenzweringen zorgwekkend gedrag kunnen vertonen. Een diepgeworteld wantrouwen tegen instituties en andersdenkenden staat namelijk centraal binnen radicaliseringsprocessen.

Deze tekst geeft specifiek handvatten voor het herkennen van en omgaan met personen die signalen vertonen van problematisch gedrag. Deze beknopte handreiking is opgesteld voor professionals die te maken krijgen met (potentieel) problematisch gedrag onder invloed van samenzweringen. Ook kan dit document bruikbaar zijn voor burgers die hiermee geconfronteerd worden binnen hun persoonlijke netwerk.

- 1 Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire. New York: Palgrave MacMillan.
- 2 Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire. New York: Palgrave MacMillan.
- 3 Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. (2021). De verschillende gezichten van de coronaprotesten. Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid.
- 4 Heft, et. al. (2019). Beyond Breitbart: Comparing Right-Wing Digital News Infrastructures in Six Western Democracies. *Policy & Internet*, 12(1): 20-45.
- 5 Simpson, P. A. & Druxes, H. (2015). *Digital Media Strategies of the Far-Right in Europe and the US*. London & New York: Lexington Books.
- 6 Marwick, A. & Lewis, R. (2017). *Media Manipulation and Disinformation Online*. Data & Society Research Institute

Het Landelijk Steunpunt Extremisme heeft jarenlange ervaring in de omgang, begeleiding en behandeling van personen die geradicaliseerd zijn. Daarbij spelen ‘alternatieve’ verklaringen en samenzweringen regelmatig ook een rol. Vanuit deze praktijkervaring wordt in deze tekst kort ingegaan op de betekenis van samenzweringen. Vervolgens wordt er aandacht besteed aan de vraag wat mensen ontvankelijk maakt voor samenzweringstheorieën. Ook wordt ingegaan op de vragen die van belang zijn om te stellen bij het maken van een inschatting of er sprake is van problematisch gedrag. Tot slot wordt beschreven hoe professionals en burgers in contact kunnen blijven met individuen waarover zorgen bestaan.

Wat is een complotconstructie?

Een samenzweringstheorie kenmerkt zich door het idee dat een groep invloedrijke individuen zich in het geheim macht toe eigenen, rechten van mensen schenden, feiten achterhouden of belangrijke maatschappelijke instellingen veranderen ten gunste van de belangen van de elite. Deze theorieën plaatsen dus vraagtekens bij de legitimiteit van maatschappelijke en politieke instituties.⁷ Aanhangers van deze theorieën bevinden zich zowel aan de linker- als de rechterzijde van het politieke spectrum.

Veel van deze theorieën zijn gebaseerd op het idee dat de ‘gewone burger’ wordt bedreigd door de elite (kosmopolitische links-liberaal of rechts-kapitalistisch). Complottheorieën bouwen voort op gevoelens van miskenning. Ze kunnen een wereldbeeld scheppen dat helpt om vijanden aan te wijzen die verantwoordelijk zijn voor moeilijke en onzekere omstandigheden waarin mensen verkeren. De omstandigheden zijn dan het gevolg van plannen die in het geheim door een elite zijn vormgegeven. Deze plannen worden veelal in verband gebracht met gevoelens van existentiële dreiging waartegen verzet gerechtvaardigd kan zijn.⁸ Zo kunnen ook gematigde samenzweringstheorieën een toegangspoort zijn naar extremistische wereldbeelden, die wetsovertreding legitimeren.

Ontvankelijkheid voor alternatieve verklaringen of samenzweringen

Het zit in de natuur van de mens om gebeurtenissen te willen verklaren. Dit is zeker het geval wanneer gebeurtenissen grote individuele of maatschappelijke impact hebben en er onvoldoende informatie beschikbaar lijkt te zijn om de oorzaken daarvan te verklaren. Hoewel mensen die in samenzweringen geloven niet onder te verdelen zijn in één homogene groep, zijn er wel enkele overeenkomsten te benoemen onder mensen die ontvankelijk zijn voor dergelijke theorieën. Vrijwel alle personen omschrijven hun

- 7 Wood, M. J., Douglas, K. M. & Sutton, R. M. (2012). Dead and Alive Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773.
- 8 Prooijen, J. W. van & Vugt, M. van (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms.

Samenzweringen: herkennen van en omgaan met problematisch gedrag

transformatie als 'wakker worden'. De meeste complotdenkers omschrijven zichzelf dan ook juist als zoekers van de waarheid, kritische geesten en omdenkers. Vanuit dit perspectief zijn 'alternatieve verklaringen' voor maatschappelijke gebeurtenissen ook te zien als maatschappijkritiek op machtsstructuren.⁹

Aan iemands ontvankelijkheid voor 'alternatieve' verklaringen kunnen verschillende behoeften ten grondslag liggen. Zo kunnen complotten voorzien in de behoefte om **de (eigen leef)wereld van betekenis te voorzien** en bieden zij een rechtvaardiging voor gevoelens van ongenoegen. Dit kan aanleiding geven tot zorgen wanneer dit het dagelijks functioneren van een individu of het contact met de omgeving (ernstig) belemmert. Ook kan een behoefte aan **veiligheid en controle** ten grondslag liggen aan iemands ontvankelijkheid voor samenzweringstheorieën. Ten slotte geven complotconstructies mensen vaak een **positief zelfbeeld**, omdat zij een allesomvattende verklaring hebben voor het verloop van bepaalde gebeurtenissen. Hieronder volgt een opsomming van indicatoren die wijzen op deze onderliggende behoeften. De lijst helpt om de belevingswereld van mensen te begrijpen en biedt handvaten bij het aangaan van het gesprek.

A). Eigen leefwereld van betekenis voorzien

- Personen die geneigd zijn patronen te herkennen in willekeurige gebeurtenissen;
- Personen die consequent patronen zoeken en betekenis geven in hun omgeving, zoals mensen die geloven in paranormale en bovennatuurlijke verschijnselen;
- Personen in wiens leven grootschalige of significante gebeurtenissen plaatsvinden, waardoor kleinschalige en alledaagse verklaringen onbevredigend lijken;
- Personen met een beperkt vermogen om complexe causale verschijnselen te begrijpen;
- Personen die grote behoefte hebben aan duidelijke en alomvattende verklaringen voor sociaalmaatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen;
- Personen die geneigd zijn informatie te wantrouwen die niet overeenkomt met de eigen opvattingen;
- Personen die op zoek zijn naar betekenisgeving, maar een beperkt cognitief vermogen hebben.

B). Gevoel van veiligheid en controle

- Personen die het gevoel hebben in hun existentiële behoeften te worden bedreigd en die in een complot een verklarende en compenserende kracht zien;
- Personen die kampen met gevoelens van machteloosheid, angst en hechtingsproblematiek.
- Personen die het gevoel hebben zeer weinig controle te hebben op sociaal-politiek vlak en hiervan het slachtoffer zijn.
- Personen die het gevoel hebben vervreemd te zijn van het politieke systeem.

C). Positief zelfbeeld en de eigen groep

- Personen hebben over het algemeen de behoefte om een positief zelfbeeld te behouden, en samenzweringstheorieën kunnen mensen hierbij helpen (externe validatie).
- Personen die sterk de behoefte hebben om zich uniek te voelen. Mogelijk kunnen samenzweringstheorieën mensen het gevoel geven dat ze in het bezit zijn van zeldzame, belangrijke informatie (en dat anderen dat niet hebben), waardoor ze zich speciaal voelen en zo hun zelfrespect vergroten.
- Personen kunnen de overtuiging ontwikkelen dat anderen samenspannen tegen de eigen groep, wanneer de groep zichzelf beschouwd als opgewaardeerd, kansarm of bedreigd.
- Personen kunnen eerder samenzweringen van een out-group aanhangen, wanneer zij ervaringen hebben die suggereren dat zij sociaal oneerlijk zijn behandeld.

Relevante vragen bij het inschatten of gedrag zorgelijk is

Mensen die geloven in complotconstructies kunnen een proces van radicalisering ingaan. Als dat gebeurt neemt de onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden toe en daarmee de bereidheid tot vergaande actie. Het is belangrijk signalen die hierop wijzen tijdig te herkennen en hier adequaat op te anticiperen. Hierbij moet ingeschat worden of er sprake is van problematisch gedrag, en zo ja, in hoeverre dit gedrag een risico kan vormen voor diegene en zijn of haar omgeving. Hierbij helpt het om verschillende vragen te stellen over de sociaalmaatschappelijke, psychologische en ideologische omstandigheden waarin het individu verkeert.¹⁰ Hieronder zijn voorbeelden van vragen die helpen om tot een gewogen oordeel te komen over het gedrag en de mogelijkheden te bezien voor eventuele interventies.

Sociaalmaatschappelijk

- Welke betrokkenheid heeft de persoon met een radicaal/extremistisch gedachtegoed/netwerk?
- Zijn er familieleden/vrienden/vriendinnen actief in een extremistisch netwerk en/of begeeft de persoon zich in een omgeving waarin extreme opvattingen worden aangehangen?
- In hoeverre heeft de persoon pro-sociale/steunende contacten in zijn/haar omgeving?
- In hoeverre heeft de persoon belemmerende contacten in zijn/haar omgeving?
- Welke positieve en negatieve aspecten zijn kenmerkend voor de sociale- en gezinscontext van de persoon?
- In hoeverre heeft de persoon contacten met mensen die andere maatschappelijke en ideologische denkbeelden aanhangen?
- In hoeverre spelen er conflicten tussen de persoon en diens omgeving, en waarover gaan deze conflicten? En wat is zijn/haar rol in deze conflicten?

9 Idem.

10 Cherney, A. (2018). Evaluating interventions to disengage extremist offenders: a study of the proactive integrated support model (PRISM). *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 12(1), 17-36.

Samenzweringen: herkennen van en omgaan met problematisch gedrag

Psychopathologisch

- Is er sprake van psychopathologische problematiek, en zo ja, zijn deze onderliggende problemen als zodanig gediagnostiseerd/vastgesteld door een professional?
- In hoeverre laat het cognitieve vermogen van de persoon het toe om kritisch te denken over zijn/haar omgeving?
- Heeft de persoon inzicht in eventuele persoonlijke problematiek?
- Is de persoon in staat eventuele problematiek te adresseren en te bespreken?
- Heeft de persoon toegang tot sociale/professionele steun?
- In welke mate worden afhankelijkheden/belemmeringen ervaren om doelen of ambities voor de toekomst te realiseren?

Ideologisch

- Ervaart de persoon grieven en/of onmacht ten aanzien van de maatschappij, en zo ja op welke aspecten?
- Streeft de persoon of de groep waartoe diegene zich rekent een hoger doel na?
- Ziet de persoon geweld als legitiem middel om zijn of haar (hogere) doel te bereiken?
- Accepteert de persoon dat verschillende zienswijzen / ideologieën / levensovertuigingen naast elkaar mogen bestaan in de maatschappij?
- In hoeverre is de persoon in staat / bereid tot het geven van kritiek op de eigen denkbeelden en/of de groep waarmee die zich identificeert?
- Is er sprake van idealisering van radicale/extremistische opvattingen?

Hoe om te gaan met zorgelijke signalen en in contact te blijven?

Een persoon die in samenzweringen gelooft, staat in de regel wantrouwend tegenover andersdenkenden. Elk argument dat een complot op onderdelen tegensprekt kan dan ook gezien worden als een bewijs dat 'de ander' deel uitmaakt van het complot of dat diegene niet 'wakker' is. Dit kan het contact of wederzijds begrip in de weg staan. Veelal voelen mensen zich hierdoor niet serieus genomen en gestigmatiseerd. Hieronder staan enkele tips voor het aangaan van een gesprek.

A). Erken de ander en neem de achterliggende zorgen van de persoon serieus

- Schrik niet bij het horen van een complottheorie.
- Geef de persoon niet het gevoel dat diegene vreemd, afwijkend of zorgwekkend gedrag vertoont.
- Geef de persoon niet het gevoel dat diegene zich moet verdedigen/verantwoorden.
- Probeer een complottheorie niet te weerleggen met feitelijke informatie. Vaak is dat contraproductief.
- Ga géén debat of discussie aan.
- Zie jezelf niet als verdediger van overheidsbeleid.

- Erken dat overheden ook tekortschieten en fouten kunnen maken.
- Toon begrip voor op feiten gebaseerde punten die iemand aandraagt in zijn of haar beredenering.
- Toon empathie voor iemands grieven, niet voor iemands boodschap.

B). Herken de context waarin de ander zich begeeft

- Investeer in een vertrouwensband. Vanuit een vertrouwensband kan een professionele of persoonlijke relatie voortkomen als dit nodig is.
- Stel open vragen en informeer naar details over de theorie om te begrijpen hoe diegene denkt. In een later stadium tijdens het contact kan dit tot reflectie op de houding en gedrag leiden bij de persoon.
- Komt het geloof in deze complotten voort uit de behoefte om de eigen leefwereld van betekenis te voorzien, een gevoel van veiligheid en controle te willen en/of om een positief zelfbeeld te behouden?

Wanneer er zicht is op de onderliggende redenen waarom mensen bepaalde samenzweringstheorieën aanhangen, is het mogelijk om vanuit dit begrip te bouwen aan een vertrouwensband waarbinnen deze achterliggende gedachten, zorgen of grieven kunnen worden besproken.

C). Verplaats je in de ander

- Stel open vragen en informeer naar details over de theorie om te begrijpen hoe diegene denkt. In een later stadium in het contact kan dit zelfreflectie triggeren bij de persoon.
- Stel jezelf de vraag in hoeverre het geloven in een samenzwering past binnen een politiek-ideologisch wereldbeeld, samenhangt met specifiek overheidsbeleid of samenhangt met een grote omwenteling in iemands leven.
- Stel jezelf de vraag of er signalen zijn van passief en/of actief verzet.¹¹ Passieve uiting van verzet verwijst naar de afwijzing van het politieke systeem en terugtrekking uit het systeem. Actieve uitingen van verzet zijn daden die het democratisch systeem verstoren, ondermijnen of aantasten. Het maken van een onderscheid hiertussen is van groot belang, omdat het overgrote merendeel van de manifestaties zich voltrekt binnen de kaders van wat wettelijk toegestaan is.

Contact opnemen

In de praktijk is niet altijd eenvoudig om in te schatten of iemand zorgelijk gedrag vertoont onder invloed van een samenzweringstheorie. Mocht u vragen hebben of willen sparren, dan kunt u vrijblijvend contact opnemen met het Landelijk Steunpunt Extremisme via het telefoonnummer 088 – 20 80 080. Ook kunt u bij vragen mailen naar info@hetlse.nl

¹¹ Buuren, J. van (2016). Doelwit Den Haag?: complotconstructies en systeemhaat in Nederland, 2000-2014. Leiden: Leiden University.